

НАЦИОНАЛНА ХУДОЖЕСТВЕНА АКАДЕМИЯ

ФАКУЛТЕТ ЗА ПРИЛОЖНИ ИЗКУСТВА

КАТЕДРА „МЕТАЛ“

**МОНУМЕНТАЛЕН РЕЛЕФ ОТ МЕТАЛ
В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ XX ВЕК**

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертационен труд за присъждане на образователна

и научна степен „доктор“

Докторант: Николета Иванова

Научен ръководител: доц. Емил Бачийски

София, 2018

СЪДЪРЖАНИЕ НА АВТОРЕФЕРАТА

Обща характеристика на дисертационния труд.....	3
Увод.....	4
I. Монументален релеф от метал – основна терминология на направлението, видове, материали и техники на изпълнение.....	7
II. Монументален релеф от метал в България (1878 – 1900 г.); 1900 – 1918 г.....	9
II. 1. 1878 – 1900 г.....	10
II. 2. 1900 – 1918 г.....	13
III. Монументален релеф от метал в България, 1918 – 1944 г.....	17
IV. Монументален релеф от метал в България, 1944 – 1956 г.; 1956 – 1989 г.; 1989 – 2000 г.....	21
IV. 1. 1944 – 1956 г.....	21
IV. 2. 1956 – 1989 г.....	23
IV. 3. 1989 – 2000 г.....	31
Заключение.....	32
Научни приноси на настоящата дисертация.....	35
Списък на публикациите и участията в научни конференции на автора по темата на дисертацията.....	37

ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Дисертационният труд се състои от две части – текстова и Приложение със снимков материал, изобразяващ част от изследваните примери.

Текстовата част е съставена от 217 страници, съдържащи следните раздели: увод, изложение (съставено от 4 глави), заключение и списък на използваните източници (библиография).

Библиографското описание на използваната литература (10 страници) включва 125 заглавия, от които: книги – 20; каталози, албуми, монографии, сборници – 13; статии – 5; статии от сп. „Изкуство“ – 51; сп. „Проблеми на изкуството“ – 16; издания на английски език – 2; издания на руски език – 1; интернет източници – 6; каталози – 11; Интервюта, проведени с български скулптори по темата на дисертацията – 11.

Приложението към дисертационния труд включва 290 броя илюстрации (274, от които са авторски, 16 – предоставени при провеждане на интервюта по темата на дисертацията) в 86 страници.

УВОД

Настоящата дисертация разглежда скулптурното направление *релеф*. Тъй като това е обширно понятие, са зададени определящи граници, които канализират направения анализ – *монументален релеф от метал в България през XX в.* При тази формулировка от основно значение са пластичната характеристика на скулптурния обект; материалът и техниката на изработка; качествата, определящи монументалността на формата; географската и териториална ограниченост. С цел успешно и полезно изследване, проследяващо развитието на монументалния релеф от метал в България през XX в., са подбрани типични за всеки период образци, създадени от утвърдени български и чуждестранни автори.

Обект на изследване в настоящата дисертация: Настоящият труд възприема като обект на изследване *монументалния релеф от метал*. Тази дефиниция е съставена от три отделни термина, които могат да бъдат разгледани и самостоятелно, но за целия текст на дисертацията е приета взаимната зависимост между тях. *Монументалността* е определение, употребявано най-често за окачествяване на произведение на изкуството, при което е наличен хармоничен баланс в съотношението форма, мащаб, пропорции, местонахождение, начин на изпълнение и социална функция на творбата. *Релефът* е скулптурно направление, при което пластиката се разработва спрямо една плоскостна равнина (основа, фон). В зависимост от това дали формите са изпъкнали или вдлъбнати, както и от това на какво ниво (височина) спрямо основата са развити, релефите се делят на три основни типа: Орелеф – висок релеф; Барелеф – нисък релеф; Контрарелеф – вдлъбнат релеф. *Метал* е обобщено название на широк спектър от цветни и черни метали и сплавите им, като всеки от тях има различни технологични, пластични и естетически качества.

Поставен проблем и зададени граници на изследването: Определената тема „*Монументален релеф от метал в България през XX век*“ предполага анализ на развитието на скулптурното направление и налага конкретни технологични, времеви и географски ограничения.

Целият XX в. е широк времеви диапазон, но спрямо историческите събития, случили се в България, той може да бъде разделен на няколко периода, които определят и специфични течения в нашето изкуство (1900 – 1918 г.; 1918 – 1944 г.; 1944 – 1989 г.; 1989 – 2000 г.). Във всеки от тях монументалният релеф от метал претърпява промени, обвързани с обществените настроения, което се изразява в пластичната трактовка, разработваните теми, дори и в използваните различни метали и техники за изработка. Настоящата дисертация поставя проблема за развитието на монументалния релеф от метал в България, в годините на XX в., като се съобразява с тези зададени периоди и изследва хронологическото движение на скулптурното направление.

Предмет на изследването: Дисертацията разглежда монументални релефи от метал, които са позиционирани в публична среда и са достъпни за широк диапазон от зрители. Тази конкретизация е нужна, тъй като обхваща примери, създадени през XX в. на територията на България, ситуирани в интериора и екстериора на различни сгради, паметникови съоръжения с характеристика на релеф, архитектурно-скулптурни ансамбли, при които релефът е част от общата монументална конфигурация.

Във всяка от главите, съставлящи дисертацията, е направен хронологичен исторически преглед, който разглежда типични представители на монументалния релеф от метал през различните периоди на XX в. Обособени са видове монументален релеф от метал, които решават сходни проблеми. Всеки от изведените типове е подложен на задълбочен анализ, който извежда индивидуални композиционни, сюжетни и пластични черти. Изказаните твърдения са подкрепени от конкретни примери, придружени от обстойно описание. Този подход е валиден за целия текст на дисертацията неслучайно – посочените образци са необходимо емпирично доказателство за заявените теоретични тези.

Цели и задачи на дисертацията: Целта на настоящия труд е да се проследи развитието на определеното пластично направление, за което спомага направеният във всяка глава исторически преглед и анализирания примери, предмет на изследването.

Задачите са поставени още при първоначалното изграждане на план за работа по дисертацията и задоволяват целите, определени като приноси: да се съставят характеристики, които описват тенденциите на развитие на монументалния релеф от метал през XX в.; въз основа на тези изведени типични белези да се обособят видове паметници и други обекти на разпространение на разглежданото скулптурно направление в отделните периоди между 1900 – 2000 г.; изказаните твърдения и заявените тези да се подкрепят от типични примери; да се изяви ролята на метала при изработката на монументално релефно произведение; хронологично подредените в конкретна група образци да изпълняват функцията на достоверен източник на информация, придружен с описателен анализ; изпълнението на предходните задачи поставя и следната: настоящата дисертация да предполага към допълнително развитие на зададения проблем, като бъде полезна за бъдещи изследвания в подобна сфера.

Методология на изследването: Заключениета, изложени в текста, са изведени чрез систематизиране на библиографични, теоретични, исторически, практически и биографични сведения. За целта са използвани следните методологически подходи: системен; синергетичен; комплексен; аналитичен; емпиричен; исторически; биографичен. Въз основа на употребените научно-изследователски способности настоящият труд може да бъде определен като конвергентен – обобщен е натрупаният научен материал във вид на описание на тенденциите в развитието на монументалния релеф от метал през XX в. Дисертационната работа и направения в нея изводи са базирани на синтезирано емпирическо съдържание, получено при провеждане на експериментално изследване по определената методика.

I. МОНУМЕНТАЛЕН РЕЛЕФ ОТ МЕТАЛ – ОСНОВНА ТЕРМИНОЛОГИЯ НА НАПРАВЛЕНИЕТО, ВИДОВЕ, МАТЕРИАЛИ И ТЕХНИКИ НА ИЗПЪЛНЕНИЕ

Първа глава от дисертацията представя задълбочено описание на използваните в изграждането на тезата термини и приложението им в течение на цялото изложение. В този раздел са засегнати видовете скулптурен релеф, прието е определение за монументалност, обоснован е изборът на времеви диапазон и материал. Предложен е примерен път на създаване на монументален скулптурен релеф от метал, придружен от основните техники и материали за изработка.

Релефът е скулптурно направление, при което формообразуването е подчинено на определени пластични принципи – състои се главно от два компонента – пространствена форма и равна основа. Независимо от материала на изработка – метал, камък, глина, дърво, гипс, восък и т. н., както и от скулптурното третиране – по-фино или грубо, по-схематично или експресивно, пластичното изображение винаги е разположено над плоскостта на фона или е „връзано“ под нея. Тази особеност, както и съотношението между нивото на основата и това на скулптирания образ определят видовете релеф – орелеф, барелеф, контрарелеф.

Монументалността е характеристика на формата, която се отнася до различни особености, които притежава определена творба – размери, излъчване, сюжетна и тематична насоченост, социална функция, местонахождение, материал на изработка и др.

От *избора на материал* зависи подходът, който ще приложи авторът и най-важното – крайният резултат. Тук *металът* не се разглежда просто като средство за изработване на даден скулптурен обект, а като важна стъпка, взета под внимание още при проектирането на творбата. Тази роля, отредена на метала в дисертацията, се дължи на многобройните примери, които се срещат на

територията на цялата страна, както и на факта, че до момента на изготвяне на настоящия труд, те не са изследвани от подобна гледна точка.

Въз основа на изложените терминологични пояснения е изведена следната дефиниция, валидна за целия текст на дисертацията: **Монументалният релеф от метал** е произведение, което носи разгледаните пластични характеристики на скулптурното направление; ситуирано е в публична среда (екстериорна или интериорна), което определя и конкретна социална насоченост и значение; размерът му надвишава този на символните и отличителни релефни предмети (монети, плакети, медали). Важен елемент при композиционното изграждане и анализа на монументалния релеф от метал е пропорционирането, мащабирането в определени условия. Тук това се разбира в две насоки: съразмерност в отделните елементи, съставлящи пластичната творба; съотношение между произведението и околната среда.

Изборът на материал предполага и специфични техники за изпълнение:

- *художествено леене*, при което най-често употребяваните метали са бронз (сплав от мед и калай) и месинг (сплав от мед и цинк). Освен тях с художествена цел се лят алуминий, чугун (желязо-въглеродна сплав), по-рядко стомана и др. Основните видове художествено леене са: восъчно леене и леене на пръст;

- *галанопластика и галаностегия*, методи, при които се употребяват цветни метали, най-често мед;

- *работата „в материал“* е много често използван способ при изработка на релефи от метал или т.нар. „декоративни пана“ и металопластики. Тук могат да се употребят много видове метал (както и различни комбинации между тях), като се прилага рязане, огъване, заваряване с подходяща апаратура, нитоване, коване и др. Класическото скулптиране в глина, гипс или восък е заменено от свойствата на различните метали, което предполага и друг вид третиране.

Времевият диапазон (XX в.) е подбран въз основа на проведен анализ в областта на българската история на изкуството. Резултатът посочва това столетие

като период, в който са създадени голям брой произведения в областта на монументалната пластика.

Всеки елемент, съставляващ формулировката на заявената тема, е разгледан и представен със значението, което е прието за целия текст на дисертацията. След указаното пояснение е необходимо изложение на видовото разделение на различните типове монументален релеф от метал в България през XX в., базирано на тематични и сюжетни сходства, употребено във всяка от главите: *Монументален релеф от метал, част от паметник или паметниково съоръжение* (типове паметници, обособени спрямо съотношението скулптура – архитектура: архитектурен; скулптурен; архитектурно-скулптурен; мемориален ансамбъл); *Монументален релеф от метал, посветен на известна личност или историческо събитие*; *Монументален релеф от метал – част от интериора или фасадата на архитектурен обект със самостоятелно значение на произведение на изкуството*; *Монументален релеф – „декоративно пано“, металопластика*; *Монументален релеф от метал – екстериорен орелеф или барелеф с лика на известна личност.*

Описанието, направено в Първа глава е необходимо за обосновката на изказаните тези, подкрепата им с подобрите образци, както и основанията за включването им в изследването. Указани са определени критерии за оценка на даден обект, които са засегнати при анализа на отделните примери.

II. МОНУМЕНТАЛЕН РЕЛЕФ ОТ МЕТАЛ В БЪЛГАРИЯ

(1878 – 1900 г.); 1900 – 1918 г.

Във Втора глава от труда е разгърнат периодът от началото на XX в. до 1918 г. – края на Първата световна война. Основите на съвременното монументално изкуство в България са поставени в годините след Освобождението – това налага включването на кратък анализ на творби,

създадени в последните две десетилетия на XIX в. Този исторически преглед е необходим за извеждането на специфични характеристики, определящи развитието на монументалния релеф от метал във всеки от следващите етапи, засегнати в настоящия труд.

Монументалният релеф от метал в разглежданите във Втора глава години се развива главно като част от скулптурни паметници – рядко се среща като самостоятелно пластично направление.

II. 1. 1878 – 1900 г.

Периодът след Освобождението (1878 г.) налага нови естетически форми, установени спрямо промяната в политическия и социален живот. Това видимо се отразява на архитектурата и монументалните изкуства – въвеждат се нови материали за работа, а художествените възгледи се изменят. Металът, стоманобетонът, стъклото и др. навлизат все по-осезаемо в строителството, като до известна степен заменят традиционните материали и техники, например, дървото и резбованите елементи от епохата на Възраждането.

Монументален релеф от метал, част от паметник или паметниково съоръжение: Първите образци в паметниковото изкуство са предимно в областта на архитектурния тип паметници, като в голяма част от тях наред с масивната каменна или бетонна форма се съдържат релефи, изработени най-често от камък, по-рядко от метал. На територията на страната са създадени много голям брой монументи със сходни черти – „руски паметници“, посветени на жертвите от Руско-турска война (1877 – 1878 г.), проектирани и изпълнени от руски автори.

Постепенно възниква потребността от паметни знаци, които да послужат като почетни символи, издигнати в чест на български герои и важни събития от националната история.

Видове паметници и паметникови съоръжения, групирани спрямо тематични сходства:

Руски паметници: Конфигурацията на този вид монументални творби обикновено включва каменно или бетонно пирамидално тяло (обелиск, стъпаловидни конструкции); релефен медальон (излят от бронз или издялан в камък), съдържащ имената на починалите в битка.

Примери: Паметник на хълма Света гора, гр. Велико Търново, първо десетилетие след 1878 г.; Руски паметник, гр. Пловдив – хълм Бунарджик, 1881 г.; Руски паметник, гр. София, 1882 г.; Докторски паметник, гр. София, 1884 г.; Паметник на царския племенник Сергей Максимилианович Романовски херцог Лайхтенбергски, с. Иваново, Русенски окръг, първо десетилетие след 1878 г. и др.

Сходната композиция, разположение и предназначение на разгледаните пластични обекти, онагледяват тенденциите и влиянията в съвременната за периода скулптура. Релефът от метал тук е представен от малки по размер символни знаци, монтирани на каменната пирамидална конструкция.

Паметници, посветени на известни личности и събития: Започват да се изграждат още в първите години след 1878 г. Често местонахождението им е свързано с живота и делата на личността, на която са посветени – място на раждане или смърт, сражение и т. н. Някои от тях имат предимно осведомителен характер, като на каменните пирамидални съоръжения, са изписани текстове с имена и дати (подобно на руските паметници).

Примери: Паметник на Бачо Киро, Иван Панов, Цанко Дюстабанов и др., Велико Търново, 1885 г.; Паметник на Васил Левски, гр. София, 1895 г. и др.

Поради информационния си характер този тип паметници често са композиционно изчистени, като изпълняват главно функцията на паметен знак.

Паметници, посветени на загиналите в Сръбско-българската война (1885 г.): В годините след 1890 г. монументалните разработки стават по-мащабни, сюжетните теми се обогатяват – появяват се мемориали, посветени на борците за национално освобождение и на загиналите в Сръбско-българската война от 1885 г.

Примери: Паметник, гр. Трън, 1893 г.; Паметник на приморците паднали в Сръбско-българската война, гр. Варна, 1894 г. – този образец е един от първите,

построени по конкретната тематика и доказва твърдението, че се появяват нови сюжети, разработвани в паметниците от края на XIX в. в България. Малкият по размер месингов релеф, включен в композицията е плосък, но материалът за изпълнение е от съществено значение – металният елемент се откроява като център, разположен на лицевата фасада.

Паметници на Свободата, паметници на Освободителите:
Изграждането им започва в края на XIX в. и се разгръща по-мощно през XX в. – построени са в много български градове.

Пример: Паметник на Свободата, гр. Севлиево, 1894 г.

Тук се наблюдава различна композиция, разнообразява се установеният стереотип – архитектурният паметник плавно се изменя в архитектурно-скулптурен. Металът, по-специално бронзът, се използва за изработка на отделни елементи, част от общата композиция. Технологичното овладяване на материала и способите за работа са важен момент в развитието на монументалния релеф от метал за периода и следващите години, тъй като това открива нови възможности за авторите. Металът позволява и предразполага към жива, детайлна и фина обработка, а също така предоставя възможност за създаване на по-сложни и динамични композиции.

Първите паметници, които се изграждат след Освобождението, имат по-скоро мемориално значение и са представители на архитектурния тип. Релефът от метал постепенно става част от композицията на екстериорните скулптури, като до края на XIX в. добива ново значение – основен пластичен детайл (Паметник на Васил Левски, гр. София). Този похват за включване на релеф от метал в ансамбъла постепенно се възприема и развива през целия XX в.

I. 2. 1900 – 1918 г.

Настъпването на XX в. не бележи качествено нов период в изкуството на България – въпреки че изграждането на сгради, монументи и паметници на

културата е в разцвет, този процес е своеобразно продължение на енергичните действия в тази насока, заложи от последното десетилетие на изминалото столетие. Размерът и мащабите на зданията се разрастват, архитектурните елементи, обвързани със скулптурата и по-конкретно релефната украса, са необходими и се разработват в унисон с новото строителство. Разширяването на градовете и по-малките населени места в страната се отразява благоприятно не само на архитектурата, но и на създаването на паметници. Започнал много скоро след Освобождението, този акт продължава да се извършва и в първите години на новия век. Нуждата от паметниково изкуство, което да съсредоточи смислов и визуален център в новия градоустройствен план налага изграждането на скулптурни съоръжения. Именно мемориалите са основната форма, в която се среща монументалния релеф от метал в периода 1900 - 1918 г.

Монументален релеф от метал, част от паметник, паметниково съоръжение: Скулптурните ансамбли в градската и извънградска среда се изменят, като в голяма част от тях композицията вече включва и релефно изображение. От метал продължават да се отливат малки символи, които се монтират на паметника, но наред с тях се появяват и по-големи лети елементи – цели плочи с текст и малки по размер релефи (Черният паметник, гр. Ловеч, 1902 г.); изцяло релефни сцени, основен пластичен детайл (Паметник-чешма на Тодор Кирков, гр. Ловеч, 1902 г.); повествователни релефни сцени, част от цялостния ансамбъл (Паметник на загиналите в Сръбско-българската война 1885 г., гр. Русе, 1901 г.).

Видове паметници и паметникови съоръжения, групирани спрямо тематични сходства:

Руски паметници, мавзолеи, костници: Строежът на руски паметници продължава и след 1900-та година. Започват да се изграждат цели сгради и съоръжения, мавзолеи, при които се наблюдава успешния синтез между скулптура и архитектура.

Примери: Черният паметник, гр. Ловеч, 1902 г.; Мавзолей за загиналите румънски воители през Освободителната война, с. Гривица, Плевенски окръг, 1902 г. и др.

Постепенно летият бронзов релеф става част от по-голям брой авторски решения, което довежда по естествен път до развитие и обогатяване на формите.

Паметници на загиналите в Сръбско-българската война (1885 г.):

Темата за скоро случилите се военни събития е актуална за съвремието, като почитането паметта на загиналите чрез създаването на мемориали, продължава да бъде практикувано и в началото на ХХ в.

Примери: Паметник на загиналите в Сръбско-българската война 1885 г., гр. Русе, 1901 г.; Паметник на загиналите в Сръбско-българската война 1885 г., гр. Плевен, 1906 г.; Паметник-костница на загиналите в Сръбско-българската война, гр. Видин, 1911 г. и др.

Изложените примери доказват твърдението, че паметниците от този тип претърпяват известни изменения, които се отнасят до разнообразяване на конфигурацията – скулптурната част се обогатява, трайно навлизат облата пластика и металният релеф.

Паметници на Свободата, паметници на Освободителите: Подобно на разгледаните вече паметници на загиналите в Сръбско-българската война и при този вид монументи се забелязва продължение на тематичната линия, но и стремеж към търсене на различни изразни средства – новаторска за времето си композиция, синтез между скулптурни и архитектурни елементи, употреба на алегория.

Примери: Паметник Цар Освободител (паметник на Освободителите), гр. София, 1907 г.; Паметник на Свободата, гр. Русе, 1909 г.

Релефът от метал се употребява все по-често като елемент, допълващ паметниковите съоръжения. Обикновено той е с повествователен характер (паметник на Свободата, гр. Русе), в някои от примерите фризото разположение на фигурите в композицията предполага пространствено изобразяване на няколко нива (паметникът Цар Освободител, гр. София). При

повечето орелефи и барелефи с многофигурно решение се наблюдава успешен опит за перспектива, изразен в скулптурната трактовка.

Паметници, посветени на известни личности и събития: Те са представени от няколко основни типа, засягащи темата на дисертацията: *бетонна или каменна основа с монтиран релеф от метал, който представя темата на паметника* (паметник-чешма на Тодор Кирков, гр. Ловеч, 1902 г.); *многопланова композиция* – сложен или опростен архитектурен елемент, съпроводен от кръгла скулптура и релеф от метал (Паметник на Васил Левски, гр. Карлово, 1907 г.); *фигурална творба* (понякога придружена от архитектура или постамент), изпълнена в обла пластика (този вид произведения не са разгледани в настоящата дисертация, защото нямат отношение по поставения проблем).

Монументален релеф от метал – част от интериора или фасадата на архитектурен обект със самостоятелно значение на произведение на изкуството: Този тип монументален релеф от метал се създава през целия XX в. в България, но въпреки това примерите не са многобройни.

Пример: Бронзов орелеф, източната фасада – над главен вход, Православен параклис-мавзолей и костница “Свети Георги Победоносец”, гр. Плевен, 1907 г.

Този релеф от началото на столетието е първата творба, която представя разглеждания тип монументален релеф от метал. Посочените при анализа качества, както и композиционното описание, онагледяват уместния подбор на пластичен език и техника за изработка, които организират естетически фасадата на сградата и образуват смислов и визуален център.

Въз основа на изложените в настоящата глава произведения, могат да бъдат изведени някои характеристики, типични за монументалния релеф от метал, част от паметник, създаден в периода 1900 - 1918 г.:

- материалът бронз в някои случаи заменя тежките каменни блокове (Черният паметник, гр. Ловеч, 1902 г.) – наред със символичните метални релефи,

се отливат цели плочи с изписан текст, което е нововъведение в установените при руските паметници композиции;

- релефът от метал постепенно се превръща в неделима част от паметниковите проекти (Паметник на загиналите в Сръбско-българската война 1885 г., гр. Русе, 1901 г.; Паметник на Свободата, гр. Русе, 1909 г.);

- разработват се повествователни релефи (лети бронзови барелефи от паметника на Свободата, гр. Русе, 1909 г.) – кръглата скулптура и архитектурните елементи представят темата на паметника, докато разказвателните бронзови „картини“ потапят зрителя в сюжетната атмосфера;

- бронзови орелефи, които обединяват облата пластика с архитектурната основа (Паметник Цар Освободител, гр. София, 1907 г.) – този способ се употребява често при изграждането на монументи през XX в. (Паметник на Съветската армия, гр. София, 1954 г.);

- орелеф или барелеф, изобразяващ известна личност или историческо събитие – пластичен акцент в паметника – този вид релеф от метал е един от първите, които се появяват в България (паметник на Васил Левски, гр. София, 1895 г.). Разработките в тази насока се развиват още от началото на XX в. (Паметник-чешма на Тодор Кирков, гр. Ловеч, 1902 г.).

Въпреки че в анализирания период монументалният релеф от метал се развива основно като част от паметниково съоръжение, още в началото на XX в. се появява първият образец от типа *монументален релеф от метал – част от интериора или фасадата на архитектурен обект със самостоятелно значение на произведение на изкуството* (орелеф над входа на Православен параклиси-мавзолей и костница „Свети Георги Победоносец“, гр. Плевен, 1907 г.). Това произведение е убедителен пример за възможностите, които предоставя този вид монументален релеф, както и употребата на техниката и материалът за изработка – лят бронз.

III. МОНУМЕНТАЛЕН РЕЛЕФ ОТ МЕТАЛ В БЪЛГАРИЯ

1918 – 1944 г.

Трета глава разглежда годините между двете Световни войни – 1918 – края на Първата и 1944 – малко преди края на Втората. В този период се създават голям брой произведения, които притежават типични за съвременното си композиционни и сюжетни белези. Изграждането на скулптурни ансамбли възприема нови задачи – променят се пластичните характеристики, разширява се тематичната насоченост, което не изключва развитие и на вече установените линии.

Релефът придобива голямо значение в композиционната структура на монументалните произведения – изпълняван най-често от лят бронз или камък, той се превръща в неизменна част от паметниците и оформянето на архитектурната среда. Монументалният релеф от метал може да бъде разглеждан като скулптурно направление със самостоятелно значение – наред с функционалните, повествователни проблеми, които се решават в предишния разглеждан период, в годините след края на Първата световна война, той става обект на художествени авторски търсения.

Монументален релеф от метал – част от интериора или фасадата на архитектурен обект със самостоятелно значение на произведение на изкуството: Ролята на монументалния релеф от метал, предназначен за архитектурна среда се променя – пластичният език се обогатява, налага се разнообразие в скулптурен и сюжетен аспект. Използва се многопланова скулптурна обработка, изразена в употребата на по-високи и ниски нива, фактурата не е „живописен“ маниер, който отразява светлината и раздробява композицията, а специфичен похват за изява на формите. От сюжетна гледна точка, релефът продължава разказвателната линия, установена в предишния разглеждан период, но не сухо и безучастно – използва се алегория – способ, доскоро използван предимно в кръглата скулптура; „пътуване във времето“ – хронологично несъответстващи моменти се композират в хармоничен унисон.

Примери: Лети бронзови орелефи, Съдебна палата (Голяма зала), гр. София, 1937 – 1966 г.; Орелефна икона „Св. Петка“, гр. София (Старинен храм „Света Петка Стара“, 1241 г.), около 1937 г.; „Машинист“, 1932 г.; „Трета класа“, 1935 г., гр. Мездра.

Монументален релеф от метал, част от паметник, паметниково съоръжение:

Видове паметници и паметникови съоръжения, групирани спрямо тематични сходства:

Военни паметници: Този тип монументи започва да се изгражда в България непосредствено след края на Първата световна война, за да увековечи героични моменти и да почете паметта на загиналите. Големият брой военни паметници, изградени на територията на България в периода 1918 – 1945 г. предполага и разнообразие в авторския подход. Въпреки това могат да бъдат обособени няколко широко разпространени композиционни модела със сходни характеристики, които претърпяват известни промени в различните десетилетия:

- *паметни плочи* – разпространени в първите години след 1918-та, често срещано е опростеното пространствено решение – каменна или бетонна геометрична форма, придружена от мемориална плоча;

- *паметникови съоръжения (архитектурно-скулптурни паметници)* – през 30-те години на XX в. композицията се усложнява – масивен бетонен или каменен постамент, често придружен от релеф или кръгла пластика, завършващ в най-високата си част с фигура на войник в т.нар. поза „на бой с нож“, „пушка при нозе“, българска майка и др.;

- *паметници релефи* – конфигурацията включва релеф, придружен от мемориална плоча.

Примери: Паметник на Незнайния воин, гр. София, 1926 г.; Паметник на загиналите във войните („Майка България“), гр. Велико Търново, 1935 г.; Паметник на Сливенски седми конен полк, гр. Сливен, 1928 г.; „На първа пушка“,

гр. Копривщица, 1930 г.; Паметник на Незнайния войн/ Паметник на падналите във войните, гр. Търговище, 1940 г. и др.

Релефът е включен в голям брой образци като съпътстващ елемент, допълващ и спомагащ за монументалното „звучене“ на цялостният ансамбъл (Паметник на загиналите във войните, гр. Велико Търново), в други е поставен като главен пластичен акцент със самостоятелно значение, заобиколен от мемориални плочи („На падналите във войните“, гр. Златица; „На първа пушка“, гр. Копривщица). Трудно е тук да бъде установен композиционен стереотип, тъй като спрямо сюжета и авторските решения, пространството и участниците в него са изобразени по различен начин. Пропорционалното съотношение на релефите от метал към общия изглед на паметника е една от основните характеристики на монументалността, разглеждани в настоящия труд.

Паметници, посветени на известни личности: В периода 1918 – 1944 г. са създадени много монументи от този тип, като при разработваните композиции се наблюдава синтез между отделните материали – обикновено камък, бетон и метал. В конфигурацията на паметниците често са включени архитектурни елементи, съчетани с кръгла скулптура и/ или релеф.

Примери: „Иларион Макариополски“, гр. София, 1925 г.; „Тодор Александров“, гр. Кюстендил, 1928 г.; „Васил Априлов“, гр. Габрово, 1935 г.; Пантеон на сливенските възрожденци и войводата Хаджи Димитър – Паметник на Хаджи Димитър, гр. Сливен, 1935 г.; „Алеко Константинов“, гр. Пазарджик, 1937 г.; „Архимандрит Теофилакт поп Георги хаджи Тилев“, гр. Пазарджик, 1938 г. и др.

Този тип паметници е подходящ за проследяване на развитието на монументалния релеф от метал, тъй като посочените примери доказват твърдението, че при тях той не е рядко включван елемент, а е основен акцент в много от композициите. Наблюдава се развитие в две насоки:

- *бронзов релеф с портретни изображения*, пластичен център в архитектурно-скулптурните ансамбли („Архимандрит Теофилакт поп Георги хаджи Тилев“, гр. Пазарджик);

- *бронзов релеф с повествователен характер*, част от обща конфигурация, съставена от архитектурни детайли, кръгла скулптура и многофигурни лети метални плочи (Пантеон на сливенските възрожденци и войводата Хаджи Димитър – Паметник на Хаджи Димитър, гр. Сливен).

Характеристиките на скулптурните ансамбли естествено предполагат към обобщен поглед над цялостната конфигурация – тук именно релефът заема своето място като монументален елемент. Дори и бронзовите релефи с портретни изображения са неразделна част от архитектурната основа на паметника – извадени от този контекст, въздействието им може да претърпи коренна промяна.

Освен *монументален релеф от метал, част от паметник, паметниково съоръжение*, в периода 1918 - 1944 г. възниква и типът *монументален релеф от метал – част от интериора или фасадата на архитектурен обект със самостоятелно значение на произведение на изкуството*. Тук въздействието на творбата притежава чисто естетически качества, но въпреки това, те са съобразени с общественото предназначение на сградата (Лети бронзови орелефи, Съдебна палата (Голяма зала), гр. София.; Орелефна икона „Св. Петка“, гр. София (Старинен храм „Света Петка Стара“).

IV. МОНУМЕНТАЛЕН РЕЛЕФ ОТ МЕТАЛ В БЪЛГАРИЯ

1944 – 1956 г.; 1956 – 1989 г.; 1989 – 2000 г.

Широкият времеви диапазон, разгърнат на страниците от Четвърта глава от настоящата дисертация – 1944 – 2000 г., включва огромен брой образци с характеристики на монументален релеф от метал. Отново е направен исторически преглед на монументалната скулптура от периода, като изведените общи отличителни черти са определящи за разглежданото пластично направление. Посочените примери, предмет на изследването, са подложени на описателен анализ, който представя нагледно всяко изказано твърдение.

Тази глава е разделена на три части: 1944 – 1956 г.; 1956 – 1989 г.; 1989 – 2000 г.

IV. 1. 1944 – 1956 г.

Периодът е обособен от 1944 г. (промяна на системата на държавно управление) до 1956 г. (когато се състои Априлският пленум на ЦК на БКП). Политическите и социални реформи се отразяват на българското изкуство, в кавалетните и особено в монументалните творби – налагат се марксистко-ленинска естетика и социалистически реализъм, което е продиктувано най-вече от зависимото отношение на България от СССР. Лениновият план за монументална пропаганда, по който се осъществява изкуството в СССР по това време, оказва огромно влияние върху развитието на българското изкуство след 1944 г.

Монументален релеф от метал, част от паметник, паметниково съоръжение: В периода 1944 – 1956 г. се изграждат голям брой монументи, които се отличават с промени в композиционен аспект – в съотношението скулптура-архитектура, паметник-околна среда:

- *връзката мемориал – околна среда* – произведенията се „отварят“ към заобикалящото пространство, т. е. авторите (скулптори и архитекти) отделят специално внимание на синтеза между творбата и урбанистичната или природна среда, в която е позициониран паметникът;

- *„уедряване“ на мащабите* – размерите на скулптурните и пластични елементи нарастват пропорционално на новите архитектурни форми, наложени след 1944 г.

Видове паметници и паметникови съоръжения, групирани спрямо тематични сходства:

Паметници на Съветската армия: Изграждането на този тип монументи започва скоро след края на Втората световна война. Въпреки значителното

количество, създадени в периода паметници на Съветската армия, те могат да бъдат систематизирани в няколко широко разпространени пространствени решения: *Паметник на съветския воин* (Альоша); Паметник на Съветската армия с изобразена *алегорична женска фигура*; *Архитектурно-скулптурен ансамбъл* с организирана собствена среда.

Монументалният релеф от метал е компонент, който се среща в голям брой от композициите. Изграден като орелеф или барелеф, той обикновено има повествователен характер, като представя сцени от войната, тържествено посрещане на армията „Освободителка“ и т. н.

Примери: Паметник на съветският воин – „Альоша“, гр. Русе, 1947 г.; Паметник на Съветската армия – „Альоша“, гр. Бургас, 1953 г.; Паметник на Съветската армия, гр. София, 1954 г.; Паметник на Съветската армия – Освободителка – „Альоша“, гр. Плевен, 1955 г. и др.

Конкретната сюжетна насоченост на мемориалите определя до голяма степен и темите, изобразявани в творбите, представители на разглежданото скулптурно направление.

Паметници на Съпротивата – партизански паметници; паметници на загиналите в Отечествената война; паметници на антифашистката борба: След 1944 г. се създават множество монументи със сюжетни характеристики на тези три типа паметници. Тук те са обединени, тъй като по-голяма част от образците, при които е включен монументален релеф от метал, са реализирани след 1956 г.

Примери: Паметник на Трети пехотен Бдински полк „Победен щурм“, гр. Видин, 1944 г.; Паметник на загиналите антифашисти, гр. Антоново, 1952 г.; Братската могила, гр. София, 1956 г. и др.

След края на Втората световна война в България се изграждат голям брой скулптурни произведения, предназначени за публични пространства. *Монументалният релеф от метал* следва това естествено развитие, като не прави изключение от останалите жанрове и пластични направления. Въз основа

на разгледаните примери и описаните явления, които влияят на монументалното изкуство, са изведени следните характеристики, типични за монументалния релеф от периода 1944 – 1956 г.: *среща се главно като част от паметниково съоръжение; темите на разработка и сюжетните им представяния са сходни, обвързани с идейния замисъл на паметниците; скулптурната трактовка е разнообразна* – пластичният диапазон варира от деликатен барелеф до мощен, силно изявен орелеф; наличие на интересен синтез между релеф и обла скулптура.

IV. 2. 1956 – 1989

В първите години след Априлския пленум на ЦК на БКП монументалният релеф от метал, подобно на останалите пластични форми, предназначени за обществено пространство започва постепенно да се променя, което е по-ясно забележимо след 1960 г.

Монументален релеф от метал, част от паметник, паметниково съоръжение: В различните десетилетия на периода паметниците претърпяват композиционни изменения, които се отразяват на развитието на монументалния релеф от метал: през *втората половина на 50-те и началото 60-те* години започва да се обръща все по-голямо внимание на синтеза между архитектурата и пластиката, между замисъла на паметника и околната среда; през *70-те години* се появява нов тип архитектурно-скулптурен паметник – Мемориалният ансамбъл; през първата половина на *80-те години* се създават голям брой произведения, представители на паметниковото изкуство.

Видове паметници и паметникови съоръжения, групирани спрямо тематични сходства:

Паметници на Българо-съветската дружба: Този вид монументи се изграждат с различни посвещения, свързани с близките по това време отношения между България и СССР. Най-често употребяван е архитектурно-скулптурният композиционен подход – около мемориалите се създава собствено архитектурно

пространство и оформление. Монументалният релеф от метал е елемент, често включван в ансамбъла на Паметниците на Българо-съветската дружба. Едрите бетонни и каменни геометрични форми са подходяща контрастна основа за скулптурната намеса.

Примери: Паметник на Българо-съветската дружба, гр. Мадан, 1972 г.; Паметник на загиналите съветски летци, Бяла Слатина, 1969 г.; Паметник на Българо-съветската дружба, гр. Ямбол, 1987 г. и др.

Изложените примери са показателни за развитието на монументалния релеф от метал, част от конфигурацията на Паметници на Българо-съветската дружба. След анализа на представените образци са изведени следните характеристики, присъщи на разглежданото скулптурно направление: *уедряването на общия силует е пропорционално валидно и за металните релефи; освен познатите фигурални композиции, се разработват и символични, алегорични стилизации.*

Военни паметници – Партизански паметници (паметници на съпротивата), Антифашистки паметници, паметници на Септемврийското въстание от 1923 г.: Сюжетното и тематично разнообразие, предоставено от изследването на тази група монументални творби, предполага и различно третиране на създадените композиции.

Примери: Войнишки паметник (на загиналите във войните), с. Паламарца, област Търговище, 1969 г.; „Щурмът за гарата“, гр. Монтана, 1983 г.; Паметник-костница, посветен на загиналите в Антифашистката борба 1923 - 1945, гр. Велинград, 1984 г.; Паметник на 31-ви „Железен“ Силистренски пехотен полк, гр. Силистра, 1985 г. и др.

Изложените примери доказват твърдението, че композиционната рамка се разширява. Основните характеристики на монументалния релеф, част от Военни паметници са: *израз на дълбокия емоционален замисъл на паметника и пластичен елемент, чрез който се осъществява връзката между различните компоненти, съставлящи паметника.* При монументалния релеф от метал, част от разглежданите паметникови съоръжения, скулптурната трактовка варира между

много деликатен, почти линеарен релеф; изразителен барелеф; много силно изявен орелеф.

Паметници, посветени на известни личности и исторически събития:

Подобно на предходно изследваните в този раздел паметници и тук монументалният релеф от метал е често включван в общата конфигурация като повествователен, исторически елемент или като главен пластичен детайл, който съсредоточава композиционния център.

Примери: Паметник на Кресненско-разложкото въстание, с. Кресна, 1969 г.; Паметник на Пеньо Пенев, гр. Димитровград, 1969 г.; Паметник на Иван Загубански, гр. Шабла, 1979 г.; Паметник на Христо Иванов – Големият, гр. Велико Търново, 1984 г.; Паметник на Емилиян Станев, гр. Велико Търново, 1987 г.; Паметник „Камбаната“, с. Петрич, Софийска област и др.

Изложените примери демонстрират значението на монументалния релеф от метал, като част от пространственото решение на разглеждания тип паметници. От композиционна гледна точка те биват: *изобразителен релеф с изявена портретна характеристика; алегоричен релеф; релеф с повествователен характер.*

Паметници, посветени на комунистическото движение: Този вид мемориали е много разпространен в периода 1956 – 1989 г., а след 1989 г. повечето творби са демонтирани.

Примери: Паметник на Димитър Благоев, гр. Ямбол, 1967 г.; Паметник на Георги Димитров, с. Згориград – мина „Плакалница“, Врачански окръг, 1972 г.; Паметник на Коста Петров, гр. Дупница, 1974 г.; Дом-паметник на БКП - Паметник на връх Бузлуджа (днес връх Хаджи Димитър), 1981 г. и др.

Монументалните релефи от метал, включени в композицията на този тип паметници изпълняват няколко функции: *творба с подчертана портретна характеристика; повествователно или алегорично произведение с „положителен пропаганден“ характер.*

Алегорични паметници: Тези композиции възплъщават идеен замисъл в знаков образ. В българското паметниково изкуство алегорията се употребява още от края на XIX в. (Паметник на Свободата, гр. Севлиево, 1894 г.).

Примери: София/Сердика“, гр. София (Централна ЖП гара), 1976 г.; Паметник – фонтан „Чашата“, гр. Велинград и др.

При алегоричните паметници, създадени в годините между 1956-та и 1989-та, монументалният релеф от метал е особено подходящо средство за подчертаване на авторските намерения и послания.

Паметници, мемориални комплекси, посветени на 100 години от Априлското въстание (1976 г.) и Освобождението на България (1978 г.) „1300 години България“ (1981 г.): Тези исторически юбилеи се честват в цялата страна, като за целта се предприемат действия във всички сфери на обществения и културен живот. По повод тринайсет-вековното съществуване на България са изградени голям брой паметници и мемориали с архитектурно-скулптурен характер. Творбите са мащабни – ангажирани са множество скулптори, архитекти и изпълнители.

Примери: Паметник-костница, посветен на загиналите руски войници 1978 г., с. Пордим, Плевенски окръг; Паметник на Освобождението, гр. Смолян; Народен дворец на културата „Людмила Живкова“ (Национален Дворец на Културата, НДК), гр. София, 1981 г.; Паметник „1300 години България“, гр. София, 1981 г.; Пантеон, гр. Бургас, 1981 г. и др.

Анализираните примери свидетелстват за възможностите, които предоставя монументалният релеф от метал – в композиционен, пластичен, материален и технологичен аспект: *фигурални, абстрактни, емблематично-символни композиции; прецизен барелеф, силно развит орелеф с паузи между отделните форми; художествено лее, галванопластика, „работа в материал“.*

Мемориални комплекси: Този вид произведения започва да се създава след средата на 70-те години на XX в. Характерно за мемориалните комплекси е

организацията на собствена среда, подобно на архитектурно-скулптурните паметници, но с много повече включени елементи, в по-внушителни мащаби.

Примери: „Бранителите на Стара Загора“ (Самарското знаме), 1977 г.; Международен парк на децата от света (Паметник „Камбаните“; „Знаме на мира“), гр. София, 1979 г.; „Георги Димитров и борбите на пернишките миньори“, гр. Перник, 1982 г.; Национален парк-музей „Самуилова крепост“, гр. Петрич, 1982 г. и др.

В мемориалните комплекси монументалният релеф от метал е включен като един от основните скулптурни компоненти. Възможностите, което предлага разглежданото скулптурно направление, са разгърнати в характерните авторски решения.

В разглеждания период паметниковото строителство е силно застъпено, което е валидно съответно и за *Монументалния релеф от метал, част от паметниково съоръжение*. За развитието на разглежданото скулптурно направление свидетелстват анализирания примери, част от всички, изградени на територията на България по това време. Образците са подбрани умишлено, като представят различни посоки и разработки в сферата на монументалния релеф от метал.

Монументален релеф от метал – част от интериора или фасадата на архитектурен обект със самостоятелно значение на произведение на изкуството: Тематиката на тези монументални релефи от метал е съгласувана със социалната насоченост на сградата. Тук този фактор не е приет като ограничителен, а по-скоро като канализиращ авторската преценка, творческата енергия и композиционното решение.

Материалът на изработка – *метал*, независимо от техниката на изпълнение е водещ фактор, тъй като създава естетическа среда в пространството на архитектурните обекти, обединяваща зрителите и изкуството. Монументалността

е характеристика на формата, присъща на голям брой метални релефни произведения, ситуирани в интериора и екстериора.

Примери: Екстериорен релеф, нос Калиакра, 1967 г.; Интериорен релеф, гр. Смолян (Родопски драматичен театър „Николай Хайтов“), 1984 г.; Интериорен релеф, гр. Варна (Икономически университет), 1985 г.; Интериорен релеф, гр. Варна (Фестивален и Конгресен център), 1986 г. и др.

Характерно за композициите е разработката предимно на фигурални сцени с включени подходящи допълнителни елементи. Пластичната трактовка и авторските решения са съобразени със специфичните условия на средата.

Монументален релеф – „декоративно пано“, металоластика: Този тип монументален релеф от метал е типичен за периода 1956 – 1989 г. Първите образци се появяват през 60-те години на XX в., като създаването им продължава и в следващите десетилетия до 1989 г. Декоративните пана и металоластики се реализират в пространството на обществени сгради в цялата страна, подобно на *Монументален релеф от метал – част от интериора или фасадата на архитектурен обект със самостоятелно значение на произведение на изкуството*. Сходството при тези два вида монументален релеф от метал се отнася главно до мястото на разположение на произведенията. Въпреки, че декоративните пана също са ситуирани по стените на зданията скулптурният и композиционен подход е съвсем различен. Декоративните пана имат предимно абстрактен характер, често изображенията са силно стилизирани и изведени до символ. Основната разлика при двата вида е, че монументалният релеф от метал – част от интериора или фасадата на архитектурен обект със самостоятелно значение на произведение на изкуството може да бъде реализиран извън контекста на определено здание и въпреки това да въздейства именно като „самостоятелно произведение на изкуството“. От друга страна, при декоративното пано се осъществява специфична връзка със сградата, за която е умишлено изработено, което го прави ценна естетизираща средата, част от архитектурата.

При композициите, които могат да бъдат окачествени като декоративни пана, материалното разнообразие е голямо, т.е. авторите използват широк диапазон от метали, технологии, техника и апаратура за обработка. Този факт предразполага към нов вид разделение, което е неприложимо при останалите видове монументален релеф от метал. Тук систематизирането може да бъде осъществено спрямо техниката на изработка – полезен и важен критерий, отнесен до темата на настоящия труд: *пана, изпълнени в техниката на коване; пана, изпълнени „в материал“ – чрез рязане, огъване, нитоване, заваряване и т. н.; пана, изпълнени в техниката на леене, галванопластика, галваностегия.*

Пана, изпълнени в техниката на коване:

Примери: Интериорно декоративно пано, гр. София (хотел „София“), 1965 г.; Екстериорни декоративни пана „Изкуство“, „Съпротива“, гр. Стражица (Художествена галерия Стражица), 1972 г.; Интериорно декоративно пано „Търновска книжовна школа“, гр. Велико Търново (Регионален исторически музей), 1973 г. и др.

Пана, изпълнени „в материал“ – чрез рязане, огъване, нитоване, заваряване и т. н.:

Примери: Екстериорна декоративна металоластика, гр. Видин (хотел Ровно), 1975 г.; Интериорна декоративна металоластика, гр. София (Централна ЖП гара), 1976 г.; Екстериорен декоративен фриз, гр. Димитровград, 1982 г.; Интериорно декоративно пано, гр. София (бивш ресторант „Севастопол“), 1985 г. и др.

Пана, изпълнени в техниката на леене, галванопластика, галваностегия:

Примери: Екстериорно пано, гр. Девин, около 1980 г.; Вратите на Патриаршеска катедрала „Св. Възнесение Господне“, възобновена и завършена 1981 г., гр. Велико Търново; „Възход“, гр. Добрич (Партиен дом), 1982 г.; Екстериорно пано-релеф, гр. Видин (сграда на Общината) и др.

С оглед на изброените творби, са изведени следните заключения, относно декоративното пано от метал: *голямо материално разнообразие* – за изработка се използва широк набор от материали и техники; *композиционна свобода* – произведенията варират от абстракция до фигурална композиция; *разнородна стилизация на формите* – геометрична, натурна; *различен скулптурен подход* – пластиката се третира по множество способности – категорични мощни форми, леки ажурни конструкции, наслагване на плоскости и др.; *широка тематична и сюжетна разработка* – исторически, алегорични, символни, посветени на определена идея или обществен интерес, обвързани с конкретна сграда.

Монуменален релеф от метал – орелеф или барелеф с лика на конкретна личност: Наред с бюстовите паметници, този тип метални релефи се превръщат в неделима част от градския ансамбъл. Социалното значение на тези малки по размер лети бронзови творби, обуславя включването им в настоящата дисертация.

Примери: Братя Миладинови (контрарелеф), гр. София, 1960 г.; Кирил и Методий, гр. Видин, 1960 г.; Георги Кирков (барелеф), гр. Бургас, около 1973 г.; Николай Иванович Пирогов (орелеф), гр. София, 1976 г.; Борис Георгиев, гр. Варна; Мара Малеева Живкова, гр. София; Людмила Живкова, гр. София; Александър Стамболийски (орелеф), гр. София; Васил Левски (орелеф), гр. София.; Георги С. Раковски (орелеф), гр. София; Иван Вазов (паметна плоча с барелеф), гр. София и много други.

В периода 1956 – 1989 г. се създават най-много примери в областта на разглежданото скулптурно направление. Тук най-силно е застъпен въпросът за разнообразието, отразен във всеки аспект: *видове монументален релеф, обособени още в Първа глава от настоящия труд; видове монументален релеф, спрямо пластични и композиционни качества; видове монументален релеф, спрямо тематични и сюжетни разработки; видове монументален релеф спрямо специфични техники и материали на изработка.*

IV. 3. 1989 – 2000 г.

Последният период, обособен в настоящата дисертация отново е хронологично базиран на политическите промени, които настъпват в България през XX в. Началото – 1989 е годината, в която се състои Ноемврийският пленум на ЦК на БКП (10. 10. 1989 г.).

В последното десетилетие на века процесът на реализация на монументални художествени произведения, преживяващ разцвет в годините на „монументалната пропаганда“ е преустановен. Много от създадените образци са унищожени като реакция срещу социалистическия режим в България. Голям брой от творбите са демонтирани, а тези създадени от метал са откраднати или претопени.

В периода 1989 – 2000 г. монументалният релеф от метал се разработва рядко, особено като част от паметник или декоративно пано, естетизиращо интериора или екстериора. Малкото произведения, които се появяват до 2000-та година и са носители на характеристиките на разглежданото пластично направление, са представители главно на портрета и мемориалната плоча, посветени на известна личност или историческо събитие.

Примери: Релеф на Св. Св. Кирил и Методий, гр. Плевен, 1997 г.; Паметник на загиналите във войните шуменци, гр. Шумен, 1994 г.; Мемориален комплекс Илиева нива (параклис, чешма и паметник), с. Глумово, област Хасково, 1996 г. и др.

В този раздел от настоящият труд е разгледан неголям брой образци, с условието, че те не са единствени, а са представени като пример за развитието на релефа от метал, позициониран в публична среда. Тук може да се направи съпоставка и препратка към предишните изложени периоди и разгледаните примери: *количеството намалява драстично; ангажираността на скулпторите от страна на държавата (т. нар. „държавната поръчка“) е по-скоро минимална*

(което се отразява именно на количествената липса). Тук е мястото да се отбележи появата на колекционери и частни търговски дружества, които купуват предимно кавалетни творби. Тази констатация не заявява липсата на колекционери в годините преди 1989 г., а има за цел да изтъкне значението им за българските автори след оттеглянето на силната държавна инициатива; *трудна достъпност до скъп материал като метала* – без финансиране от държавата, авторите сами трябва да осигуряват реализацията, което се отразява неблагоприятно за големите по размер творби.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Релефът е скулптурно направление, носител на определени изобразителни качества при възприемане от конкретна гледна точка (подобно на рисунката), но също така е изградено с изразните средства на скулптурата – пластичните форми са зависими от средата, светлината, разположението, изработката, материала и т. н.

Настоящият труд разглежда монументалния релеф от метал, като проследява развитието му през различните десетилетия на XX в. В течение на изложението са систематизирани няколко периода, базирани на историческите промени, които настъпват в страната. Тези реформи влияят на обществения живот, като настроенията по естествен път се отразяват в изкуството и особено силно засягат монументалната скулптура във всички нейни проявления.

За оформянето на **изводи и резултати**, които са в основата на приносите от направения анализ и изказаните твърдения, е нужно да се обобщят отговорите на поставените още в началото **основни задачи**:

- в Първа глава е обяснена терминологията, употребена при заявката на тема и са изведени определения – Що е релеф?; Що е монументален?; значението на материала за изработка – метал; обоснование за избора на период (XX в.); описани са видовете релеф, обособени спрямо отношението – височина на пластичните детайли – основа; изложени са формите, в които се среща

монументалният релеф от метал в България през XX в., базирани на композиционните и сюжетни особености (за целия текст е прието тематично разделение, тъй като е основен белег, типичен за всеки период); направено е технологично описание на най-често използваните техники за изработка на монументален релеф от метал; предложен е примерен процес за създаване на триизмерна скулптурна творба.

- във всяка от следващите глави в течение на изложението е направено сравнително изследване на разликите, които предполагат употребата на отделни материали и техники; при някои от типичните примери са засегнати проблемите и възможностите, които поставя изпълнението на конкретен релеф от метал;

- във Втора, Трета и Четвърта глава е направен кратък исторически преглед на всеки период, който проследява развитието на монументалния релеф от метал, повлияно от външни фактори; въз основа на историческия преглед са систематизирани основните сюжетни линии и пластични особености (типични за всеки раздел) на релефа от метал; изложените характеристики, присъщи на всеки период са нагледно доказани с примери, придружени от описателен анализ и снимков материал.

- отговорът на предходните задачи задоволява целите на настоящия труд; терминологичните разяснения, технологичните описания, историческият преглед, хронологичната подредба на примерите и анализът предоставят достатъчно информация, която може да бъде използвана за подобни търсения в бъдеще. Изложените образци са само част от всички налични в България, като могат да бъдат основа за намирането на допълнителна информация. Биографичните данни за авторите, които работят в сферата на монументалния релеф от метал и интервютата, проведени с някои от тях могат да бъдат спомагателен материал при изследване на творчеството им в тази област.

Въз основа на изложените решения на **основните задачи**, могат да бъдат заключени следните **изводи**:

- монументалният релеф от метал е скулптурно направление, което се реализира в България още от края на XIX в. През целия XX в. то се развива в

многогранни посоки, като измененията, наложени в различните периоди са повлияни от няколко основни фактора: *исторически* – близкото и далечно минало се илюстрира от българските скулптори в разработваните теми и сюжетното им представяне; *политически промени* – те налагат реформи в икономически и социален план, които се отразяват на състоянието на обществото, съответно всяко проявление на държавна власт, установено в различните десетилетия, заставя към нови задачи и „нов прочит“ на монументалното изкуство; *съвременните тенденции в изкуството и културата на страната* – този фактор е тясно обвързан с предходните, тъй като те до голяма степен определят актуалните решения при създаване на монументално изкуство. Въпреки това не бива да се пренебрегва фактът, че голям брой български скулптори учат или специализират в чужбина, където се запознават с работата на чуждестранни автори. По този начин още в края на XIX в., в нашето монументално изкуство навлизат влияния от други европейски държави.

- монументалният релеф от метал е широко разпространено скулптурно направление, за което свидетелстват различните форми, под които се среща в България и многобройните примери, създадени през XX в.;

- монументалният релеф от метал представлява интерес за множество български автори, които работят в сферата на скулптурата за обществени пространства;

- доказателство за постоянното развитие на монументалния релеф в България са непрестанните изменения (в отделните десетилетия), изразени в няколко посоки: *разработваните теми и представянето им в различни сюжети; композиция; пластичните и естетически трактовки; широк набор от метали и сплавите им, което предполага специфични техники за изработка; появата на нови форми на монументалния релеф от метал в България.*

- XXI в. предлага нови възможности за реализация на съвременни монументални релефи от метал.

НАУЧНИ ПРИНОСИ НА НАСТОЯЩАТА ДИСЕРТАЦИЯ:

- За първи път е изготвен научен труд, който се придържа към заложената в тезата взаимовръзка между скулптурното направление *релеф*, характеристиката *монументалност* и спецификата, наложена от материала за изработка – *метал*;
- Употребените в заглавието на темата термини са разгледани и самостоятелно, което запознава аудиторията с особеностите на всеки от тях;
- За първи път е направено изследване, в което са включени толкова голям брой произведения, отговарящи на пластичните, композиционни, географски и времеви ограничения, които определят една творба като *монументален релеф от метал, създаден на територията на България през XX в.*;
- Посочените образци, придружени от описателен анализ, съставят хронологичен исторически преглед с енциклопедична стойност (включените примери са подбрани от голям брой печатни издания и интернет източници);
- Проведени са интервюта с утвърдени български скулптори, които работят в сферата на монументалния релеф от метал. Тези дискусии утвърждават достоверността на настоящия труд, а цитираните откъси представят авторската позиция за конкретно произведение;
- Предложен е примерен процес за изработка на монументален релеф от метал в пет стъпки, като всяка от тях е описана задълбочено и достъпно;
- Изложени са основните техники за изработка на монументален релеф от метал, както и най-често употребяваните за това видове метали и сплави;
- Включени са всички използвани източници на информация, съобразено с изискванията за библиографско описание;

- Изготвено е приложение със снимков материал, който представя голяма част от достъпните примери, включени в дисертацията и отразява моментното състояние на произведенията.

Всяка от посочените точки е възприета като научно приносна, тъй като засяга неизследвани до момента на създаване на дисертацията проблеми; предоставя професионална, достоверна информация; има полезен описателен характер. Така изготвен, настоящият труд предразполага към допълнителни търсения на тема *монументален релеф от метал в България през XX в.*, но същевременно може да бъде използван и като отправен пункт за тях.

СПИСЪК НА ПУБЛИКАЦИИТЕ И УЧАСТИЯТА В НАУЧНИ КОНФЕРЕНЦИИ НА АВТОРА ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИЯТА

Иванова, Н. XXXIII Световен конгрес за медално изкуство на ФИДЕМ София 2014 (Български автори на световната сцена за медално изкуство). Докторантска конференция 2015, НХА. Под печат.

Канадско интернет издание за медална скулптура 'behind the MASC' newsletter - Medallic Art Society of Canada, 2015 г. Статия на тема: Nikoleta Ivanova.

The Medal. Dorset, 2015, p. 76.

Международна научна конференция От сетивното към визуалното - "В търсене на идентичността" - Факултет по Изобразително изкуство, ВТУ "Св. св. Кирил и Методий", гр. Велико Търново, 2016 г. Изнесен доклад на тема: Георги Чапкънов. Релеф от метал в интериорна и екстериорна среда.

Световен конгрес за медално изкуство "FIDEM XXXIV" – гр. Гент, Белгия. Доклад и презентация на английски език на тема: Emil Bachyski – Artist and Variety. Публикация: Ivanova, N. International Art Medal Federation – FIDEM. MEDAILLES, FIDEM XXXIII Art Medal World Congress Ghent 2016, Magazine of the International Art Medal Federation. Grafisol, Lisbon, 2016, p. 111 – 114.

Иванова, Н. 25 години специалност „Метал“ при НХА. С., 2016, с. 52.